

De autonomie van het lichaam in het postmodernisme

Postmodernisme,
verlangen
en
het
lichaam

Gerrit Rietveld Academie - scriptie - Vera Visser - 2013

“The rule is, jam tomorrow and jam yesterday, but never jam to-day. It MUST come sometimes to "jam to-day,"" Alice objected. 'No, it can't,' said the Queen. 'It's jam every OTHER day: to-day isn't any OTHER day, you know. "I don't understand you,' said Alice. 'It's dreadfully confusing! "That's the effect of living backwards,' the Queen said kindly: 'it always makes one a little giddy at first. "Living backwards!' Alice repeated in great astonishment. 'I never heard of such a thing! "But there's one great advantage in it, that one's memory works both ways. "I'm sure MINE only works one way,' Alice remarked. 'I can't remember things before they happen. "It's a poor sort of memory that only works backwards,' the Queen remarked.” <http://en.wikipedia.org/wiki/Synchronicity>”

Hoofdstukken

1	Historische context	5
1.1	Modernisme	7
1.2	Postmodernisme	7
2	Status van het lichaam in de kunst	9
2.1	Lichaam	12
3	Het postmodernisme en het lichaam	13
3.1	Rationalisme	14
3.2	Freudiaans bewustzijn	15
4	Performance	16
5	Verlangen	20
5.1	Freud	20
5.2	Deleuze en Guattari	21
5.3	Het lichaam	25
5.4	Nu	26
6	Verlangen, het hart en het hoofd	27
7	Conclusie	29
8	Eigen werk en scriptie	30

Inleiding

In deze scriptie wordt de wijze waarop in de westerse, huidige wereld het lichaam ervaren en geobjectiveerd wordt, onderzocht, geanalyseerd en van mijn visie voorzien.

Aan de hand van het postmodernistische gezichtspunt analyseer ik de relatie van het verlangen met de realiteit. Het is een uiteenzetting die begint met onze geschiedenis.

Met deze uiteenzetting beschrijf ik hoe het lichaam en het verlangen door de geschiedenis heen zijn gepositioneerd. En hoe we in onze tijd met de gevolgen van de geschiedenis zitten. Op deze manier leven we nog steeds met overtuigingen en illusies die het modernisme hebben voortgebracht.

Onze aandacht, in het dagelijkse leven, zit in het rationele en in het denken. Ik denk dat met de nadruk en aandacht om vanuit het calculatieve te leven, ons een wezenlijke ervaring wordt ontnomen.

Met de opkomst van de performance kunst komt het lichaam in de kunst in beeld. Aan de hand van het ontstaan van de performance kunst en kunstkritieken onderzoek ik de status van het lichaam in de kunst. Is het lichaam wel zo vrij, zoals we misschien denken?

Aan de hand van mijn analyse van het verlangen kom ik uiteindelijk uit bij de filosofie van Deleuze en Guattari. Zij geven een andere betekenis aan de autonomie van het lichaam.

Deleuze en Guattari beschrijven het lichaam en het verlangen als een kracht in plaats van een leegte. Deze kracht is een zichzelf voedend proces die vanuit zijn eigen autonomie werkt.

1 Historische context

In dit hoofdstuk beschrijf ik de historische context van de status van het lichaam.

Het lichaam is in de kunst als afbeelding veelvuldig gebruikt, toch heeft het een ondergeschikte rol in de Westerse geschiedenis. In de filosofie bijvoorbeeld, zag Plato zag de mens al als dual fenomeen.

Het christendom is ook van grote invloed geweest op de scheiding tussen de materiële wereld en de immateriële wereld. In het christendom is het lichaam "laag" en de geest "hoog". Het lichaam is de zetel van passies en van hartstochten. Het verleidt tot zonde.

In een scriptie van Annemarie Cirkel "Het lichaam van het publiek in de hedendaagse kunst" wordt het me duidelijk dat het lichaam niet alleen een ondergeschikte rol heeft, maar een negatieve connotatie had. Het werd gezien als sterfelijk, vergankelijk, stoffelijk, zwak, gevuld met en geleid door instincten en lusten, daardoor dierlijk, zondig en ondergeschikt aan de ziel en de geest. Het lichaam kreeg verschillende functies toebedeeld: als kerker van de ziel, als tempel van de ziel of als instrument van de ziel. Kortom het lichaam is ondergeschikt aan de ziel, geest en ratio.

In de Verlichting heeft het lichaam eenzelfde status. De mens is burger en zelf tot regeren in staat voor zover hij redelijk is. Wanneer men zijn lichaam in toom kan houden verdient het burger te zijn (en geen onderdaan). Redelijkheid is een vermogen van de geest: deze moet het lichaam overstijgen. Het lichaam zou het oordeelsvermogen vertroebelen. De 17de eeuwse Franse filosoof René Descartes neemt in de Verlichting een dualistisch standpunt in. Met zijn stelling *cogito ergo sum* (ik denk, dus ik ben), scheidt hij de geest van het lichaam.

Het oog krijgt hierin een bevoorrechte positie boven de andere zintuigen. Vanuit de dualistische opvatting werd het oog geassocieerd met het menselijk intellect en de ziel. De andere zintuigen werden ondergebracht aan het materiële wezen van de mens, het lichaam.

THE DESCENT FROM THE CROSS BY RUBENS IN ANTWERP CATHEDRAL

Figuur 1. print from Peter Paul Rubens (1577-1640), *Descent from the Cross*, ca. 1877, Illustrated London News

De verbeelding van de kruisiging van Jezus. Dit wijdverspreide beeld dat diep in ons collectieve geheugen zit, verbeeldt het lichaam als lijden en symboliseert de pathos.

1.1 Modernisme

Ook de modernistische wereld bouwt zijn idealen op ratio. De opkomende moderne natuurwetenschappen proberen het lichaam in kaart te brengen. Tegenover het causaal gedetermineerde lichaam verschijnt, als contrast, de geest als drager van vrijheid. De geest stelt daden, is origineel en in tegenstelling tot het lichaam niet verklaarbaar. De geest is vrij. De moderne mens identificeert zich niet met het lichaam. Aan het eigen lichaam ontstegen, handelend, denkend en discussiërend, is de mens vrij. Het lichaam blijft achter als ding dat in het laboratorium onderzocht kan worden; als een weliswaar complexe, maar toch beslist verklaarbare, althans potentieel verklaarbare, machine.

Volgens het modernisme kan de mens op rationele wijze richting geven aan zijn leven. De mens is het subject dat door middel van de rede richting geeft aan de gewenste maatschappelijke ontwikkeling. Zo kunnen gestelde doelen in de praktijk worden bereikt. Het analyseren en beheersbaar maken van natuurlijke en sociale levensomstandigheden leidt uiteindelijk tot emancipatie en technologische en economische vooruitgang.

In het modernisme was er een groot vertrouwen in de kunsten als verheffend iets. Via kunst kan je de wereld verbeteren, dacht men.

In het modernisme is het lichaam ondergeschikt aan de geest. De mens geeft op rationele manier richting aan zijn leven. Het verlangen dient hij op redelijke wijze te controleren.

1.2 Postmodernisme

Het postmodernisme is een radicale reactie op het modernisme. Het ontkracht de illusies van het modernisme dat het menselijke subject op rationele manier richting aan zijn leven kan geven.

Het menselijk subject is niet autonoom, maar wordt mede bepaald door het onderbewuste, emoties, anderen en taal. Dit noemen Postmodernisten de "decentrerung van het subject". Dit brengt met zich mee dat de mens mede irrationeel is.

Welke status heeft het lichaam in het postmodernisme?

In het postmodernisme, wordt de scheiding van lichaam en geest aan de kaak gesteld. Dit is mede gebaseerd op nieuwe filosofische inzichten. Rond het einde van de 19de en aan het begin van de 20ste eeuw krijgen we de

opkomst van de fenomenologie. Dit onder leiding van de Joods-Oostenrijks-Duits joodse filosoof Edmund Husserl.

Volgens hem is het lichaam niet slechts een uitgebreid ding in ruimte en tijd, maar heeft de mens tevens een waarneming van binnenuit. Hieruit groeide de fenomenologie, een filosofische stroming die uitgaat van de directe en intuïtieve ervaring van fenomenen en hieruit de essentiële eigenschappen van ervaringen probeert af te leiden. Zo menen zij dat subject (geest) en object (lichaam) niet van elkaar gescheiden kunnen worden.

In de 20ste eeuw nam de Franse filosoof Merleau-Ponty een ander standpunt in over de verhouding tussen lichaam en geest. In zijn fenomenologie neemt het lichaam, als middel van zowel waarneming als expressie, een centrale positie in.

“mon corps est la texture commune de tous les objets et il est, au moins à l'égard du monde perçu, l'instrument général de ma compréhension”

(‘mijn lichaam bepaalt het gemeenschappelijke weefsel van alle objecten en het is, in ieder geval wat betreft de waargenomen wereld, het algemene instrument van mijn begrijpen’).

Om zich af te zetten tegen moderne natuurwetenschappen wordt in het postmodernisme de filosofie belangrijk. In de modernistische natuurwetenschappen worden verschijnselen door wetenschappelijke methodes gespiegeld en vastgesteld aan feiten die vooraf bepaald zijn.

In het postmodernisme staat het menselijke vermogen tot oordelen centraal. Het vellen van oordelen, vereist het vermogen afstand van de verschijnselen te nemen; er tegenover te gaan staan en waarden tot uitdrukking te brengen. Dit wordt in verband gebracht met de eigenheid van de mens. Het vermogen tot oordelen, maakt dat de mens zich niet in zijn lot hoeft te schikken, maar kritiek kan uitoefenen.

Zoals Foucault beschrijft in zijn begrip *“arts of existence”*. Hoe kunnen we vormgeven aan ons eigen bestaan? Hij moedigt ons aan door ‘self creation’, onze eigen ‘aesthetic appearance’ te creëren : to rethink the subject in terms of autonomous self -government, multiplicity and active resistance.

Waar de postmoderne mens oordeelt, verschijnt het lichaam als “slechts” een verschijnsel, een fenomeen dat zich nu eenmaal voordoet.

Het postmodernisme beschrijft het lichaam als een soort prikkel verwerkende machine, waar we wel rekening mee moeten houden als we oordelen, maar dat zelf niet oordeelt. Het lichaam is passief. In de postmoderne filosofie is het vermogen tot oordelen en de wil van de mens wezenlijk in een wereld van verschijnselen. Het lichaam hoort thuis aan de kant van het lot, bij de verschijnselen.

Het lichaam heeft geen eigen autonomie, maar staat in dienst van het oordelende vermogen. De scheiding lichaam en geest mag dan wel zijn bekritiseerd, het machtscentrum is nog altijd de oordelende geest.

Door het definiëren van het lichaam als een illusie, trekt men zich terug in de geest. Door deze nihilistische instelling wordt het verlangen als een leegte ervaren en gereduceerd tot een zinloze act.

2 Status van het lichaam in de kunst

De geschiedenis van de status van het lichaam loopt parallel aan die van de kunst en de esthetica.

De esthetische ervaring van en het esthetische oordeel over kunst werd in de theorie beschreven als het domein van het oog en de geest. Hierdoor werd het lichaam van zowel de kunstenaar als de toeschouwer in respectievelijk de creatie en beleving van kunst systematisch verzwegen of ontkend.

De Duitse filosoof Kant introduceert de esthetica dan ook als een volwaardige tak van de filosofie. Sinds Kant hebben we besloten dat kunst autonoom is. Nadat Kant zijn *Kritik der urteilskraft* had geschreven, specialiseerde de esthetica zich steeds meer in de kunst en werd het woord een synoniem voor kunstfilosofie.

Kant bedacht een nieuwe definitie van de esthetische ervaring. Kunst bracht hij in verband met 'belangeloos genoegen, en een doelmatigheid zonder doel. Dit zijn nog altijd de fundamenteën van het hedendaagse autonomie begrip. Volgens Kant is een puur esthetisch oordeel alleen mogelijk wanneer het lichaam, dat staat voor subjectiviteit, sensualiteit en lusten, buiten het oordeel wordt gehouden.

Het is voor mij een "eyeopener" om te realiseren dat de autonomie van de kunst gebaseerd is op de dualistische opvatting van Descartes.

Amelia Jones is professor Kunstgeschiedenis aan de Riverside Universiteit in Californië. In haar boek *Body art Performing the subject* uit 1998 beschrijft ze de opkomst van Body Art in de context van de overgang van het modernisme naar het postmodernisme.

In haar essay 's schrijft Jones over kunstcriticus Clement Greenberg. Zijn theorie beschrijft ze als climax van de dominante rol die het Cartesiaans dualisme en de daaraan gelieerde theorie van de Duitse filosoof Immanuel Kant speelde. Volgens Jones is dit een sterk gesimplificeerde versie van Kants theorie, waarin het idee van Kants 'belangeloosheid' werd ingezet om tot een objectieve, ontlichaamde, logische en correcte beoordeling van de esthetische waarde en betekenis van kunst te komen.

Martin Jay is professor aan de faculteit geschiedenis van de Berkeley Universiteit in Californië. In zijn boek *Downcast Eyes: The Denigration of Vision in Twentieth Century French Thought* uit 1994 beschrijft hij de oorsprong van de dominantie van de oculaircentrische traditie in het westerse denken en de aanvallen die Franse theoretici en filosofen in de twintigste eeuw hierop ondernemen.

De oculaircentrische traditie is een term die aangeeft dat in de westerse cultuur het oog en de waarneming een bevoorrechte positie inneemt in vergelijking tot de andere zintuigen. Het benadrukt niet dat we het oog als zintuig meer gebruiken, maar dat we meer waarde hechten aan de informatie die het ons verschaft. Zo zou het oog objectief en rationeel zijn en van uit zichzelf de visuele waarheid weergeven.

De oculaircentrische traditie vindt zijn wortels in Plato, die het oog verbond met het menselijk intellect en de ziel. In de Renaissance wordt het oog gerationaliseerd, en komt in de kunst tot uiting in het eenheidsperspectief.

De aanvallen en kritieken op de dualistische notie van oog en lichaam is de voedingsbodem geweest voor de breuk met de dominante modernistische benadering van kunst en heeft uiteindelijk geleid tot het postmodernisme.

Figuur 2. Phileas Fogg,
Around the World in Eighty Days by Jules Verne

Phileas Fogg is de fictieve hoofdpersoon in het boek Around the World in Eighty Days van Jules Verne. Phileas Fogg is een personage die de 'moderne man' symboliseert. Een britse heer met een wetenschappelijke geest en een stoïcijnse machine-achtige karakter. Verne gebruikt vaak de metafoor van een klokwerk om hem te beschrijven. Phileas Fogg heeft zijn reis dan ook calculatief uitgestippeld.

2.1 Lichaam

In de 60er jaren wordt in de performance kunst het lichaam voor het eerst tot artistiek medium verheven: nadat de autonomie van het beeldende werk is verkondigd komt door de toenemende aandacht voor de activiteit van de kunstenaar, zoals de wijze waarop Jackson Pollocks drippings tot stand is gekomen, het lichaam van de kunstenaar in beeld.

Volgens kunst criticus Harold Rosenberg gaf Action painting in de jaren 1940 en 1950 kunstenaars de vrijheid 'to perform'. Het canvas werd een "arena in which to act.." Een oppervlakte om de expressieve ontmoeting van de kunstenaar met het doek te registreren.

Abstract expressionisme en Action painting waren de voorlopers van de Fluxus movement, happenings en het ontstaan van Performance Art. Zo ook het Dadaïsme dat ontstond als een reactie op het zinloze geweld van de Eerste Wereld oorlog , werd het Dadaïsme een beweging die kinderlijke spontaniteit koppelde aan intellectuele nihilisme. Er werden films gemaakt en performances om de kunst uit de galerie of het museum te halen naar waar het nodig leek te zijn. Rond 1960 werd de performance art door de Dadaïsten en hun verlangden om de moderne kunst te ontmantelen volledig geëxploreerd.

Happenings en Fluxus (Grieks voor "stromen") zochten en realiseerden de Avant/garde intenties om het gat tussen kunst en het geleefde leven te vullen. Fluxus benadrukt het concept Anti art en wil zich los maken van de "seriousness" van Modern Art. Fluxus artists gebruikten hun minimale performances om de relatie kunst en alledaagse objecten te belichten, zoals Duchamp's werk *Fountain*.

De autonomie van het werk wordt in navolging van de 'happenings' uit de vijftiger jaren in de performance kunst geradicaliseerd: kunstwerk en kunstenaar vallen niet alleen samen, ook de reacties van het publiek worden een onlosmakelijk deel van het werk. Anders gesteld: productie, consumptie en product vallen samen.

Sinds de jaren '60 is het postmodernisme de dominante stroming in de architectuur, literatuur, poëzie en kunst in zijn algemeenheid. Het postmodernisme raakte zijn vertrouwen in de ratio kwijt, gevolg is een breuk met de occulaircentrische traditie in de kunst. We zien in het ontstaan van de performance art dat het lichaam in beeld mag komen. Het word als artistiek medium ingezet.

3 Het postmodernisme en het lichaam

"decentrerung van het subject"

Volgens het postmodernisme zijn het de irrationele factoren zoals het onderbewuste en emoties die het menselijk subject niet autonoom maken. Dit noemen Postmodernisten de "decentrerung van het subject".

Decentrerung betekent in deze zin: afwijkend van de ratio. Het subject kunnen we begrijpen als een individu dat in dienst staat van modernistische idealen.

Het begrip autonomie wordt hier gebruikt vanuit de moderne oorsprong namelijk: op rationele wijze richting geven aan je leven. Er wordt een scheiding gemaakt tussen rationeel en irrationeel. Vanuit deze invalshoek blijft de dualistische notie van lichaam en geest en de tweedeling object en subject bestaan. Autonomie wordt in deze zin nog steeds aan de ratio verbonden.

Ondanks dat het postmodernisme in de kunst ontstaan is vanuit kritiek op de occulaircentrische traditie, blijft het lichaam ondergeschikt aan de geest en de ratio. Dit zien we in de manier waarop in de performance kunst het lichaam als instrument en medium wordt gebruikt. Het lichaam wordt in de performance kunst geobjectiveerd en het verlangen heeft negatieve connotaties. Het lichaam wordt verbeeld als vergankelijk gevuld met en geleid door instincten en lusten.

Het idee was dat de performance kunst de scheiding lichaam en geest zou vervagen, maar de performance kunst maakt de ondergeschikte positie van het lichaam pijnlijk zichtbaar. In het hoofdstuk performance laat ik hier enkele voorbeelden van zien.

De irrationele factoren worden gezien als stoorzenders van de modernistische idealen.

Mijn stelling suggereert het tegenovergestelde; De irrationele factoren maken de mens meer compleet.

Dat ook het postmodernisme het begrip autonomie aan de ratio van de mens verbindt, geeft aan dat de rationele visie nog altijd bovenaan de lijst staat. En wat betekent het om factoren zoals het onderbewuste en emoties als irrationeel te bestempelen?

3.1 Rationalisme

In het boek *Een transparante wereld* van Stefanie de Voogd vind ik een beschrijving die de betekenisgeving rondom rationeel en irrationeel duidelijker maakt.

Zij haalt in haar boek psycholoog Carl Gustaf Jung aan die duidelijk bezwaar had tegen het rationalisme omdat het de verhouding tussen innerlijke en uiterlijke werkelijkheid reduceert tot de verhouding rede-werkelijkheid. Irrationele factoren zijn in deze verhouding wel betrokken maar mogen niets.

Rationalisme is een geloof

De klassieke modernistische rationalist verabsoluteert de rede. Hij beschouwt kennis als een gestaag groeiende verzameling eeuwige waarheden, volgens de juiste methode (de wetenschap) ontdekt.

De postmoderne visie is in die zin kritisch over de rede, maar nog steeds rationeel. Hij ziet in dat het klassieke rationalisme, de rede verabsoluteert zonder dat het die verabsolutering rationeel kan rechtvaardigen.

De kritische postmoderne rationalist wijst de verabsolutering van de rede af, evenals de mogelijkheid van zekere kennis en van onbetwifelbare rechtvaardigingsgronden voor de juiste methode om tot de ware kennis te komen. Kennis groeit door oude kennis kritisch te bezien en te verbeteren.

Kritisch rationalisme is dan ook het geloof in de rede, niet de verabsolutering ervan. Het rationalisme kan rationeel namelijk niet gerechtvaardigd worden. Als het rationalisme rationeel niet gerechtvaardigd kan worden is het rationalisme in principe irrationeel.

Het rationalisme erkent zelf dat het een geloof is. De hedendaagse postmoderne westerse mens gelooft dus in de rede, maar minder absoluut dan de traditionele rationalist.

Als rationalisme een geloof is wat betekent het woord irrationeel dan?

Irrationeel is alles wat niet rationeel is maar het wel pretendeert of zou moeten zijn. Volgens de klassieke moderne rationalisten zou de mens rationeel moeten zijn, maar we kunnen nu stellen dat het rationalisme zelf irrationeel is.

Als je niet vanuit het rationele perspectief betekenis wilt geven kun je beter het begrip niet-rationeel gebruiken. Niet-rationeel is alles wat eenvoudig anders dan rationeel is.

Jungs bezwaar tegen de rationalisten is dat ze alleen het waarnemen en het denken erkennen. Niet bewuste processen zijn even reëel en autonoom als bewuste processen, hoewel zij, in eerste instantie buiten het bewuste ik om verlopen. Jung dringt bij ons erop aan, "oog" te gaan krijgen voor die andere kant van de psyche, voor de onbewuste processen.

3.2 Freudiaans bewustzijn

Jung wees ons op het feit dat de ontwikkelde, moderne mens iemand is die van alles over de wereld weet en zelfs het heelal, maar bedroevend weinig over zichzelf. Hij kijkt nooit naar binnen en is daarom ondanks al die geleerdheid een primitieve barbaar op het punt van zelfkennis.

Als introductie in de psychoanalyse vertaal ik een beschrijving van het doel van de psychoanalyse uit Wikipedia.

Het menselijke gedrag, ervaringen en cognitie zijn bepaald door irrationele drijfveren, en zijn voor een groot deel onbewust. De bevrijding van de effecten van het onderbewuste wordt bereikt door het in het bewuste te brengen. (via skilled guidance). Wiki.

Uit een eerder hoofdstuk is gebleken dat de term irrationeel een vooroordeel verraaft. Het geeft aan dat we met een rationele bril naar onze binnenkant kijken.

Stefanie de Voogd vertaalt het Freudiaans bewustzijn als concreetistisch, positivistisch, materialistisch en causalistisch.

In een "*Een transparante wereld*" verklaart Stefanie de Voogd haar begrip concreetisme: de diep gewortelde opvatting van het tegengesteldheidsbeginsel in termen van verschil tussen iets en niets. Positivistisch: er zijn alleen maar dingetjes en feitjes. Causalistisch: alles heeft een oorzaak: zin is oorzakelijke zin en niet oorzakelijke zin is onzin. Materialistisch: stoffelijkheid en lijfelijkheid zijn de existentiële categorieën die het domein van het bestaan uitputten. Concreetistisch: een symbool is een teken dat verwijst naar concrete feiten of entiteiten, of een symbool is niets.

Zij geeft aan dat Het Freudiaanse Bewustzijn al bestond voor Freud. Freud bevestigde, verklaarde en intensiverde deze blik. Hij wendde deze rationele

blik ook naar binnen en verstond de symbolen en de taal van het onderbewuste concreetistisch.

Als voorbeeld neemt de Voogd een sleutel. Concretistisch is een sleutel, een sleutel. Freud associeert een sleutel met een penis. Een eenduidige seksuele verwijzing. Symbolisch kan een sleutel veel meer betekenissen hebben: een sleutel kan een sleutel zijn, een penis, het begin van een oplossing, een uitnodiging en nog veel meer, omdat het aantal mogelijke contexten oneindig is.

4 Performance

In de jaren 60 werd het lichaam als artistiek medium verheven. Er is aandacht voor de activiteit van de kunstenaar (zoals de wijze waarop Jackson Pollocks druppings tot stand komen)

Voor het eerst toont een kunstvorm dat lichaam en geest niet zijn te scheiden. In de performancekunst is er veel aandacht voor het extatische en excessieve, zelfdestructieve lichaam. Waarom wordt het lichaam zo verbeeld? En waarom wordt het lichaam met pathos geassocieerd?

De pathos betekent een mengeling van lijden en hartstocht, van pijn en genot, van onlust en lust. Van eenzaamheid en intimiteit.

In het essay *“Performance lichaamskunst”* van Henk Oosterling, onderzoekt Oosterling de verhouding tussen lichaam en geest in de performance kunst. Vanuit een filosofisch perspectief onderzoekt hij of de performance kunst erin slaagt een fysieke aanwezigheid van een andere verhouding te verbeelden.

Vanaf het midden van de jaren 60 liet Hermann Nitsch (een van de Wiener Aktionisten) het kunstestablishment huiveren door in een mengeling van een kruisiging en een dieroffer, naakte figuranten met emmers bloed en ingewanden te overgieten.

In een interview na een geënceneerde Aktion van een nogal brute verkrachting van een vrouw, beantwoordt hij: “bewusst machen befreit”.

Met deze uitspraak verwoordt hij de ethiek van de modernisme, namelijk: de gedachte dat geleidelijk aan verkregen rationeel inzicht de mens vrijer, dat wil zeggen minder afhankelijk zou maken van uiterlijke machten en krachten waaraan zijn gedrag onderworpen is en waar hij dientengevolge aan lijdt.

Figuur 3. Mediterende Boeddhist. - Yangon Birma van Sunshine78.
http://www.columbusmagazine.nl/azie_en_midden-oosten/myanmar/yangon/reisreporter/fotos/298752.html

Boeddhisten ervaren het lichaam en de dualiteit als het lijden, dit lijden (en daarmee het lichaam) interpreteren zij vervolgens als een illusie. Zij wijden daarom hun leven aan de geest, en het mediteren, om op deze manier aan het lichaam te ontsnappen. Het boeddhisme wordt in het westerse postmodernisme steeds populairder. En kan worden gezien als een wanhopige actie om maar aan de dualiteit waarmee we nog steeds leven te ontsnappen.

In het verbeelden van de Pathos; lijden en hartstocht, gaat het Nitsch om een utopisch project: de bevrijding van de mens uit de ketens van het irrationele teneinde de rationele, zichzelf beheersende mens te realiseren, volgens Oosterling

Met deze intentieverklaring bevestigt Nitsch een 2000 jarige traditie die door Plato is ingezet. Kennis zou onvermijdelijk tot deugdzaam gedrag moeten leiden.

Performance vertoont structurele overeenkomsten met premoderne en pre-christelijke rituelen, in de afbakening van ruimte en tijd en door bemiddeling van een fysieke vernietiging, hebben ooit gemeenschappen contact gezocht met wat door hen als de sacrale grond van het bestaan werd aangezien.

In het verbeelden van de performance is het dan wel geen mythische of christelijke god meer, in de huidige tijd heeft het dezelfde soort verbeelding. In de modernistische versie gaat het uiteindelijk om het realiseren van : het zelfbewuste, autonome subject , het rationele individu.

Uit de volgende beschrijvingen over de performance kunst deelt Oosterling zijn visie. Hij gelooft dan wel niet in de modernistische ideologie. Toch heeft hij de geest het hoogst op zijn lijst staan.

De fysieke boodschap die de kunstenaar in de performance over brengt wordt door alle zintuigen bewerkstelligd. De intensiteit van de performance laat de toeschouwer fysiek in de ervaring van de grenzen meedelen. De boodschap van de kunstenaar wordt in ervaring gebracht. Door het lichaam volledig aan te spreken wordt de zeggenschap verhoogd. In de performance wordt niet alleen het oog maar ook de andere zintuigen aangesproken. Volgens Oosterling wordt dwars door al deze zintuigen de geest aangesproken.

"In de performance trekt de geest met zijn zelfbewustzijn samen in de zintuigen. Door het overweldigend gebeuren wordt het publiek zo beroerd, dat de geest even door weerzin of fascinatie, door een pathetische vervoering, wordt gegrepen: door een bezetenheid komt men in bezit van een kritisch inzicht" H. Oosterling.

Volgens Oosterling wordt er in de performance naar niets anders verwezen dan naar een extatisch lichaam in een afgebakend en gestileerd hier en nu. Deze pathos zou volgens hem de gratie waarvan het denken bestaat verbeelden.

Hij refereert volgens deze gedachte aan Lyotard. Lyotard vraagt zich af of we zonder lichaam kunnen denken. In zijn boek "Het Onmenselijke" merkt hij het volgende op:

"Het denken dankt en ontleent zijn horizon, zijn oriëntatie, de onbegrensde grens en het eind zonder einde dat het veronderstelt, aan de lichamelijke, zintuiglijke, emotionele en cognitieve ervaring van een bijzonder ontwikkeld, maar aards wezen".

Alleen de dood zou de bestaansmogelijkheid van het denken betekenen, volgens Lyotard. In de performance wordt het lichaam op een gewelddadige manier gestileerd, zodat het extatische lichaam het denken zou kunnen blootleggen.

"het kwetsbare lichaam als zintuiglijk medium, het begeesterde vlees." H. Oosterling.

"U weet, merkt Lyotard op, dat de techniek geen uitvinding van de mens is. Eerder is het omgekeerde het geval". Hij vat het lichaam als hardware op van het denken, van dit "ingewikkeld technisch dispositief".

Lyotard meent dat technologie inherent is aan de menselijke cultuur, dat bewustzijn en technologie samenvallen, en dat de Cartesiaanse tegenstelling tussen lichaam en geest een misvatting is. Het lichaam is geen hol vat waarin de geest zich bevindt, maar het is een structuur, een medium zoals de technologie waaraan de geest zich hecht. Het is een veruitwendiging, een 'extension'.

Het extatische lichaam in de performance zou een ervaring moeten oproepen, waarbij het lichamelijke wordt overwonnen. Het tonen /verbeelden van het lichaam op een pathetische manier is een middel om de geest te eren.

Sinds het postmodernisme zou performance art moeten aantonen dat lichaam en geest niet te scheiden zijn. Welke status heeft het lichaam? Het lichaam wordt gebruikt als medium en geobjectiveerd.

Ook in de performances van Marina Abramovich wordt het lichaam slechts als instrument gebruikt. In haar performances wordt de pijn van het lichaam gebruikt om geestelijk "verlichting" te ervaren. Uiteindelijk is de pijn van het lichaam de onderdrukking die het van de geest moet ervaren. De klem van de object subject dichotomie.

De pathos (de hartstocht en het lijden, lust en pijn) is een begrip van het Freudiaans bewustzijn. Hierin is de pathos de drijfveer van het menselijke

gedrag. Vanuit het Freudiaans bewustzijn is verlangen gelijk aan gemis, en wezenlijk voor onze omgang met de werkelijkheid.

Vanuit het idee van het lijden en het gemis, wordt er geromantiseerd over een moment of ervaring waarin we van het verlangen zouden worden verlost. Zoals de beschrijvingen van de hierboven genoemde extatische performances.

Op een andere manier zou de door ons gecreëerde virtuele wereld een oplossing kunnen bieden. In de moderne tijd hadden we nog ideeën over hoe de techniek de beperkingen van de wereld zou oplossen, nu zou de virtuele wereld de noodzaak van een lichaam kunnen oplossen.

"Volgens de kunstenaar, curator en theoreticus Peter Weibel wordt in de elektronische ruimte het gemis overwonnen en wordt de afwezigheid structureel gecompenseerd. Dit zou een overwinning van de lichamelijke zijn en een eerste stap zijn in de richting van een virtueel bestaan." Oosterling

Er is geen virtuele wereld zonder lichaam, niet zonder lichamelijke ervaring. Het virtuele is een droom, een representatie van de eerder geleefde en ervaren werkelijkheid. Het canvas waarop de virtuele werkelijkheid wordt geschilderd is nog steeds lichamenlijk.

We ontkomen gelukkig niet aan onze lichamenlijkheid. Een mogelijke oplossing is dat we onze lichamenlijkheid anders gaan begrijpen. Niet in termen van leegte en tekort.

5 Verlangen

Dit hoofdstuk plaatst twee fundamenteel verschillende opvattingen van het menselijk verlangen naast elkaar. Aan de ene kant de eeuwenoude theorie van het menselijk verlangen als een strategie om een leegte op te vullen. (Freud) Aan de andere kant de opvatting van het verlangen als een "positieve" kracht die de menselijke wil en het handelen drijft, zoals Deleuze en Guattari die verdedigen.

5.1 Freud

De psychoanalyse verklaart lichamenlijke klachten vanuit psychische oorzaken. Volgens Freud bestaat de menselijke geest uit twee krachten die elkaar voortdurend bestrijden om tot een keuze van ons gedrag te komen. Het Id en het Super ego.

Het onderbewuste of het Id werkt volgens Freud op twee soorten energie : op eros en tanatos. Deze worden de primaire dierlijke driften genoemd. Het Super ego is het " ideale Ik "en staat voor moraal en verantwoordelijkheid. Het Ego bemiddeld tussen deze twee krachten en zoekt evenwicht.

Het Ego maakt gebruik van verdringing. Zo komt het Id aan de macht in de slaap. Freud zag dromen als een venster naar het onderbewuste, en was voor hem een belangrijke bron van informatie voor de onderliggende menselijke behoefte.

In een tijd van strikte culturele seksuele moraal en een verstikkende etiquette, zag Freud de psychoanalyse als uitlaatklep en bron van genezing. Met de achterliggende gedachte om de mensen in het gareel te houden volgens de Victoriaans levensstijl. De driften die onderhuids woekeren zouden elk moment uit hun keurslijf van ratio kunnen barsten. De verdringing van de driften lijdt tot angst en ziekte.

Sigmund Freud ontwikkelde , in het begin van de 20e eeuw een psychoanalytisch concept die hij het Oedipuscomplex noemt. Het Oedipuscomplex is een van Freud's theorieën die gevolgen heeft over hoe wij ons verlangen begrijpen.

Volgens dit complex ontwikkelt het kind een door seksualiteit bepaalde instinctieve erotische binding voor de ouder van het tegenovergestelde geslacht en ziet de andere ouder als concurrent. Het verlangen van het kind wordt onderdrukt door de gezaghebbende stem van de vader, die de wet en orde personifieert.

5.2 Deleuze en Guattari

In deel één van '*Schizophrénie et Capitalisme*' bekritisieren Deleuze en Guattari de Mythe van Oedipus. En daarmee tegelijkertijd de wetenschap die op deze mythe is gebaseerd: de psychiatrie, met name de psychoanalyse. In *L'anti oedipe* gaan Deleuze en Guattari in opstand tegen de Freudiaanse ideologie van het Oedipus- complex.

Het oedipale model van de familie is voor hen een soort organisatie die zijn leden koloniseert, hun verlangens onderdrukt en hun complexen meegeeft. Door eerst een inleiding te geven over de manier waarop Deleuze en Guattari filosoferen, wordt de wijze waarop ze kritiek geven op het Oedipus- complex duidelijk.

Figuur 4. Alice in Wonderland by John Tenniel. <http://www.alice-in-wonderland.net/alice2a.html>

In Alice in Wonderland van Lewis Carrol, wordt Alice geconfronteerd met haar eigen verlangen en het volwassen worden: ze verandert bijvoorbeeld plotseling van klein naar heel groot. Daarnaast word ze ook geconfronteerd met de soms onbegrijpbare regels en systemen in de wereld.

De teksten van Deleuze en Guattari wijken qua vorm en tekst af van gangbare filosofische teksten. En met een reden, door hun manier van schrijven proberen zij een andere manier van denken te introduceren. De dynamiek van het worden en gebeuren van het denken zelf, openbaart zich in het schrijven zelf.

Op deze manier geven zij kritiek op het identificerende denken*. Dit identificerende denken, is een soort eenheidsdenken, waarin steeds een scheiding wordt bepaald, het is of dit of dat. Het benadrukt traditionele dualismen zoals lichaam en geest, object en subject, collectief en individueel en verlagen en belangen. Deze dualistische benadering beperken het denken. In *Lánti oedipe* ligt het accent juist op het genereren van veelheden en verschillen.

Vanuit het identificerende denken wordt het verlangen als een leegte gedefinieerd. Een voorbeeld van hoe dat in de praktijk tot uiting komt beschrijft Michel Foucault in de inleiding van *Lánti oedipe*. De kapitalistische samenleving leert ons dat verlangen gelijk is aan een tekort en dat consumeren de enige manier is om aan onze verlangens te voldoen. Vanuit het identiteitsdenken, is het opvullen van de schaarste, de motor van het verlangen en daarmee ook de basis van de economie.

Freud koppelde en vertaalde deze definitie van het verlangen als een tekort naar de Oedipus mythe waaruit het Oedipuscomplex ontstaat. *Lánti oedipe* stelt dat verlangen niet voortkomt uit een tekort, maar dat het juist een productieve kracht is. In essentie is dit de voornaamste kritiek van Deleuze en Guattari op Freud.

'If I should use the abstract term for desire I would way say constructivism.' 'To desire is to construct an assemblage.' 'Desire is constructivism.' 'For me, anytime somebody says that they desire something it means that he is about to construct an assemblage.' (Deleuze in Boutage, 2004)

Verlangen wordt gepresenteerd als een autonome kracht die niet gecontroleerd wordt door het bewuste subject. Het is een onbewuste productie van de realiteit die niet op een rationele manier wordt geplanned. In deze omschrijving van het verlangen als autonome kracht verdwijnt de lichaam geest dualiteit.

Verlangen is een productieve, reële kracht - waar psychoanalyse het tot imaginaire fantasieën maakt. De psychoanalyse sluit het verlangen in de

theatrale voorstelling van de Oedipus mythe in. Het verlangen wordt in deze mythe gedefinieerd als een fantasie. Deze representatie van het verlangen benadrukt het idee van schaarste en trauma.

Volgens Deleuze en Guattari en Michel Foucault is de hele maatschappij onderworpen aan een psychiatrisch regime dat het individu hardhandig in het gareel houdt. De geestesziekte wordt als een opstand tegen het regime gezien en wordt door de maatschappij achter slot en grendel gezet. Als tegenbeeld van een "ik" dat door deze identificaties wordt geproduceerd, presenteren Deleuze en Guattari een levensstijl van vrolijke niet getraumatiseerde, nomadische schizo's. De schizofreen staat in *anti-oedipus* als boegbeeld voor de strijd van de vrijheid. Hun intentie is niet om mentale ziekte te romantiseren maar om de werkelijke vraag van het onderbewuste verlangen die alle mensen aangaat te ontsluiten.

Deleuze en Guattari tonen aan dat het verlangen niet in hokjes te plaatsen is en aan elke vorm van representatie ontsnapt. Ze willen sluitende theorievormen ondermijnen. Dit betekent dat hun eigen werk ook geen sluitende theorie is. Dit doen ze door hun begrippen los te laten of te transformeren. Op deze manier genereren ze veelheden en verschillen. Niet om een oplossing te bieden voor het dualistische lichaam geest probleem, of ter verheerlijking van de geest. Zij bieden hiermee weerstand aan verkalkte identificaties.

Het fundamentele probleem van de psychoanalyse is het concept rondom het verlangen. Plato construeerde het verlangen al in termen van leegte. De meeste van de filosofen van het westen volgden Plato in het behandelen van het verlangen als leegte. Jack Lacan definieert verlangen als een onvervulbaar leegte die zich manifesteert tussen "need" en "demand". In termen van Nietzsche is deze negatieve definitie van verlangen een symptoom van een slavenmentaliteit. Deleuze en Guattari verwerpen deze definitie die zij interpreteren als een dialectische nihilistische conceptualisering. Zij vervangen het met een concept waarin het verlangen een primaire kracht is in plaats van een secundaire functie van een vooraf bepaalde behoefte of doel.

Bij Deleuze & Guattari is verlangen productief en geen gebrek of gemis. Verlangen is "coextensief" met natuurlijke en sociale activiteiten, en ongebonden vrij stromende energie, wat Freud libido noemt en Nietzsche will to power.

“Verlangen is essentieel onbewust, en ongerelateerd aan ontkenning. (Er is geen nee in het onbewuste) onverschillig tegenover persoonlijke identiteit of de lichamelijke verbeelding en onafhankelijk van taalkundige expressie of interpretatie. Verlangen is pure multipliteit en niet te reduceren tot een eenheid. ”*Lánti oedipe*

“Desire is not internal to a subject, any more than it tends toward an object: it is strictly immanent to a plane which it does not pre exist, to a plane that must be constructed, in which particles are emitted, fluxes are conjoined.” *Lánti oedipe*

*de manier van filosoferen van Deleuze is kenmerkend voor het differentie denken. “Differentie denkers wijzen elke grondslag tot filosoferen af: het subject, de rede, de natuur enz. Zij keren zich zo tegen “identiteitsfilosofie” of eenheidsdenken.”

Woordenboek filosofie, H. Willemsen (red) Van Gorcum &Comp B.V., Postbus 43, 9400 AA Assen, 1992

5.3 Het lichaam

Maar wat heeft dit nu allemaal met het lichaam te maken?

Deleuze en Guattari beschrijven het lichaam en het verlangen als een kracht in plaats van een leegte. Deze kracht is een zichzelf voedend proces die vanuit zijn eigen autonomie werkt.

Deze lichaamsopvatting is niet in overeenstemming met de westerse lichaamsnotie, waarin het lichaam geobjectiveerd wordt. Vanuit hun omschrijving van het verlangen verdwijnt de object subject tweedeling.

5.4 Nu

Volgens Allain de Botton, is de moderne hedendaagse kapitalistische samenleving, extreem rationeel en gedisciplineerd, en legt het de mensen een hoge mate van zelfverloochening op. Op je werk wordt je gedwongen je extreem kunstmatig te gedragen gedurende een lange tijd. Volgens Allain de Botton laten de kranten en media ons een fantasie leven zien: een leven vol intense emoties die de meeste mensen van ons niet vaak hebben. De media verschaffen ons in zekere zin een tegengewicht voor een uiterst strenge gedisciplineerde manier van werken.

Een voorbeeld van een fantasie emotie is de romantische liefde. In de media wordt hier veelvoudig gebruik van gemaakt. En maar al te graag geconsumeerd. Het is op een oppervlakkige manier prettig. Op dezelfde manier is pornografie populair in de media. Het appelleert aan onze atavistische, dierlijke impulsen. En is "instantly exciting".

De psychoanalyse lijkt in deze tijd minder belangrijk te zijn. Op grote schaal worden medicijnen toegepast voor de behandeling van psychische problemen. Maar daarmee is de staat van het verlangen niet veranderd.

Samenvattend is de ratio nog steeds aan de macht en faalt de mens om zichzelf te begrijpen, zij geeft de verantwoordelijk uit handen door medicijnen te nemen. En het verlangen wordt beperkt tot "instand excitement" en een consumerende leegte opvullende drift.

6. Het verlangen, het hart en het hoofd

Het in beeld brengen van het lichaam in de kunst is niet genoeg om de dichotomie op te lossen. Het machtscentrum is nog altijd de oordelende geest.

Het probleem ligt dan ook volgens Deleuze in ons identificerende denken. De werking die het denken tot traditionele dualisme maakt moet worden opengebroken.

Het scheppen van nieuwe ideeën en concepten in de wereld en een alsmear bewegende conceptualiteit, maakt de gefixeerde (identificerende) blik los.

Om vanuit het lichaam als geheel te leven, moeten we het denken weer aan de verbeelding en aan het hele lichaam uitleveren. Om zo onbegane paden te betreden.

Hier laat ik mij inspireren door het artikel "how to Behave better" van Anthony Huberman.

Huberman presenteert in dit artikel "The Age of Rat and Bear". Rat and Bear zijn de hoofdpersonen in diverse films van het kunstenaars duo Peter Fischli & David Weiss. Rat and Bear zijn empathische, kwetsbare vrienden die de wereld samen proberen te begrijpen.

Rat and Bear begeven zich in een ruimte waar 'het weten' en 'het niet weten' samengaan. Op deze manier creëren ze ruimte en kunnen ze ontsnappen aan de "verklarings machine".

In plaats van een "Ik weet het" politiek, pleit Hubermann voor een "I care " politiek. Op deze manier verplaatst de concentratie van het weten en de geest naar het hart.

The experience of art could become more a moment of attachment than of consumption; of I Love It rather than I Get It. The closing line of Susan Sontag's seminal 1964 essay "Against Interpretation" said it best: "In place of a hermeneutics we need an erotics of art."

Figuur 5. Part of a Film with a Rat and Bear, 2008 /Yokohama Toriennale
2008 TIME CREVASSE in Japan

Rat en Bear worden in het artikel van Anthony Huberman beschreven als twee vrienden die de wereld exploreren. Zij begeven zich in de wereld met een onbevangen openheid, waarin zij hun hart op hun mouw dragen.

7 Conclusie

De (heersende) gedachte is dat het lichaam een prikkelverwerkende machine is. Een extensie van de geest. Het lichaam heeft in deze verhouding steeds een ondergeschikte rol.

Ons collectief geërfde Freudiaans bewustzijn maakt dat we de symbolentaal van het onderbewuste op een rationele manier vertalen. Daardoor wordt de taal van het lichaam als eenduidige symbolen gelezen.

Met de opkomst van het postmodernisme zou de scheiding geest en lichaam vervaagd moeten zijn. In de kunst wordt deze opvatting ondersteund.

Door het lichaam in beeld te brengen, en de opkomst van de performance kunst zou de scheiding worden opgelost.

Door mijn onderzoek, heb ik daar een ander standpunt over in genomen.

Uit mijn onderzoek blijkt dat in de praktijk van de performance kunst het lichaam juist het symbool wordt van het dualisme.

Ik meen dat het identificerende denken het traditionele dualisme benadrukt zoals lichaam en geest, object en subject, collectief en individueel en verlangen en belangen.

Hieruit blijkt dat het dualisme in onze taal en denken zit. Vanuit het dualistische denken wordt het verlangen als een tekort gedefinieerd. Ik zie het verlangen als een autonome kracht en niet als het verlangen dat een tekort opvult. In het erkennen van het verlangen als autonome kracht verdwijnt de object subject tweedeling.

'Limoensap', 2013

8 Eigen werk en scriptie

Mijn scriptie is een verdieping van mijn artist statement.

Door de scheiding van het lichaam en de geest ervaar ik dat de wereld calculatief georganiseerd is vanuit het hoofd. Het maken van werk bevrijd mij hiervan.

Het is mijn wens persoonlijke onbewuste processen lichamelijk bewust te maken. Omdat dat mijn ervaring van het bestaan vergroot. Ik geef het lichaam een vrijbrief en de installaties en schilderijen die daaruit voortkomen, zijn een uitnodiging voor de kijker. Ik pleit ervoor het denken weer aan de verbeelding uit te leveren.

In het maken van mijn eigen werk, voel ik zeker verwantschap met Deleuze en Guattari. Ik herkende de manier waarop zij het lichaam beschrijven, met mijn eigen ervaring daarvan.

Het zou voor mij een logische stap zijn om performance kunst te maken. Echter heb ik besloten afstand te nemen van performance. Ik werd steeds geconfronteerd met het feit dat het lichaam en de verbeelding van het lichaam in de performance kunst symbool staat voor de dualiteit.

Met de verbeelding van het lichaam ben ik dan ook voorzichtig. En een verbeelding van mijn lichaam wordt binnen de context, van mijn installaties geplaatst.

De manier waarop Deleuze filosofeert, is een andere verwantschap die we delen. Filosofie was voor Deleuze niet een losstaande reflectie op de wereld, maar een schepping van nieuwe ideeën en concepten in de wereld. Op deze manier probeert hij de Identificerende werking van het filosofische betoog open te breken. De alsmat bewegende conceptualiteit maakt de gefixeerde blik los. Iets wat ik in mijn werk ook doe.

“Filosofie is niet communicatief, ook niet contemplatief of reflexief; zij is opzichzelfstaand creatief of zelfs revolutionair, voor zover zij doorgaat nieuwe concepten te creëren.”

Kunst en filosofie delen volgens hem het “creatieve moment”. *Creëren* is niet communiceren maar weerstand bieden aan verkalkte identificaties.

Voor mijn installaties maak ik schilderijen en sculpturen. Daarnaast gebruik ik ook voorwerpen, producten of materialen uit het dagelijkse leven. Hierdoor creëer ik een verbinding met de dagelijkse realiteit en met het persoonlijke. Door een nieuwe ordening vervagen de bestaande grenzen en betekenissen tot een abstract niveau, waardoor een nieuw niveau van veelvoudige betekenissen ontstaat. Het hiermee blijven spelen, is het uitgangspunt.

Een verbinding met het alledaagse is voor mij belangrijk omdat ik in de overdracht van mijn werk eerder naar een verbinding zoek dan naar het overbrengen van een boodschap.

“The experience of art could become more a moment of attachment than of consumption; of I Love It rather than I Get It.” Anthony Huberman

'Untitled', 2013

Bibliografie

Boeken

A. Jones, *Body art. Performing the subject*. U of Minnesota Press 1998

C.G. Jung, *The Collected Works*. Routledge & Kegan Paul. London.

G. Deleuze, & F. Guattari, *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia*. Penguin Classics. London 2009

J. Martin, *Downcast Eyes: The Denigration of Vision in Twentieth-Century French Thought*. University of California Press 1994

J. Lyotard, *Het onmenselijke: causerieën over de tijd*, Kok Agora / Pelckmans 1992

R. Bogue, *Deleuze and Guattari*. Routledge. London 1989

S. Van der Voogd, *Een transparante wereld*. Meulenhoff Nederland. Amsterdam 1979

Publicaties op Internet

Cirkel, A. Het lichaam van het publiek in de hedendaagse kunst. Scriptie Universiteit Utrecht 2010. Website: <http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2010-0803-200255/Scriptie%20Annemarie%20Cirkel%20PDF%20voor%20enkelzijdige%20afdruk.pdf>

Huberman, A. *How to behave better*. Website: <http://www.servinglibrary.org/read.html?id=9296>

Mol, A. De burger en het lichaam- Politiek-theoretische verkenningen 2002. Website: <http://www.human.nl/ep-31009-socrateslezingen>

Oosterling, H. (jaartal). *Filosoferen als een guerrillo*. Website: <http://www.henkoosterling.nl/deleuze-filmag.html>

Oosterling, H. (jaartal). De mythe van de moderniteit getoetst. Website:
<http://www.henkoosterling.nl/deleuze-dogon-nl.html>

Oosterling, H. Performance. Lichaamskunst Stichting Paard, Den Haag 17 februari, 1996. Website:
http://www.henkoosterling.nl/pdfs/lez_PERFO_paard_96.pdf

Swiatkowski, P. Het postpostmodernisme aan de hand van Deleuze en Guattari's *Anti-Oedipus*. Website:
<http://dare.ubvu.vu.nl/bitstream/handle/1871/11555/swiatkowski.pdf?sequence=1>

Met dank aan

Marijke Munne

Piet Vergunst

Q.S. Serafijn